

Molnár Anna

Politikai perszonalizáció – az olasz politika főszereplői a második köztársaság idején¹

Tanulmányomban alapvetően két korszakkal összefüggésben vizsgálom a politika perszonalizációját. Egyrészt a kilencvenes évek elején a Tiszta Kezek mozgalom tevékenysége nyomán az úgynevezett első köztársaság válsága idején „pályára lépő” Silvio Berlusconi által képviselt folyamatot, másrészt a második köztársaság 2011-től elmélyülő válsága idején Silvio Berlusconi bukását, majd visszatérését követően két politikus, Beppe Grillo és Matteo Renzi szerepét.

Kulcsszavak: olasz politika, Berlusconi, Renzi, Grillo, perszonalizáció

Molnár Anna: Political Personalization – The Protagonists of the Italian Politics in the Era of the Second Republic

In my paper, I will study the personalization of politics in the context of two periods: during the crisis of the first and the second republic. On the one hand I will analyze the role of Silvio Berlusconi in the process of personalization following the Clean Hands (mani pulite) scandals during the early nineties. On the other hand, I will analyze the return of Silvio Berlusconi during the crisis of the second republic after 2011, and then the activities of two politicians, Beppe Grillo and Matteo Renzi.

Keywords: Italian politics, Berlusconi, Renzi, Grillo, personalization

Bevezetés

Olaszországban a politika perszonalizációja mint politológiai jelenség elsősorban három, mind a mai napig jelentős szerepet betöltő politikus nevéhez köthető. Az első, akit fontos megemlíteni, Silvio Berlusconi, a Hajrá Olaszország alapítója, médiamágnás. Másodikként Beppe Grillót, az Öt Csillagos Mozgalom, egyik alapítóját és mind a mai napig meghatározó ideológiai vezetőjét kell megemlíteni. A politika perszonalizációja szempontjából fontos és ezzel együtt új típusú politikai kommunikációt bevezető harmadik politikus Matteo Renzi, az elsősorban balközép, kommunista, de részben kereszténydemokrata gyökerekkel egyaránt rendelkező Demokrata Párt fiatal vezetője.

Tanulmányomban alapvetően két korszakkal összefüggésben vizsgálom a politika perszonalizációját. Egyrészt a kilencvenes évek elején a Tiszta Kezek mozgalom tevékenysége nyomán az úgynevezett első köztársaság válsága idején „pályára lépő” Silvio Berlusconi által képviselt folyamatot, másrészt a második köztársaság 2011-től elmélyülő válsága

¹ A mű a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosító számú, „A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” elnevezésű kiemelt projekt keretében, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem felkérésére készült.

idején Silvio Berlusconi bukását, majd visszatérését követően két politikus, Beppe Grillo és Matteo Renzi szerepét. Az eseményeket 2017-ig követem.

A huszonöt évvel előztti események és 2011 után az úgynevezett második köztársaság válságát hozó időszak között számos párhuzam vonható. Ezek közé sorolhatók például a pártrendszer átalakulása, a sokasodó korrupciós botrányok, illetve a gazdasági és a pénzügyi válság. Mindkét vizsgált időszakot összetett politikai, gazdasági-pénzügyi problémák és a nemzetközi rendszerben bekövetkező átalakulások jellemzik.²

Tanulmányom célja, hogy három főbb szempont alapján összehasonlítsam e három politikus szerepét a politika perszonalizációjának folyamatában, amelyet a hagyományos vagy „rég”i” pártok háttérbe szorulása és a politikai vezető személyének előtérbe kerülése jellemez. A fogalmi meghatározást és a folyamatot kiváltó válságok rövid jellemzését követően egyrészt a politikai pályára lépésük, politikusi pályájuk, másrészt politikai ambícióik, illetve harmadrészt vezetői és kommunikációs stílusuk vizsgálatával igyekszem bemutatni és elemezni a politika perszonalizációjának folyamatát. Míg a hagyományos pártokon az úgynevezett első köztársaság pártjait (DC, OKP, OSZP stb.) értjük, addig az úgynevezett „rég”i” pártok közé a második köztársaság idején létrejött, majd átalakuló pártok, például az Északi Liga, az Értékek Olaszországa, a pártfúziókkal létrejövő Szabadság Népe vagy a Demokrata Párt tartoztak.

A fogalmi meghatározás, a politika perszonalizációja

A kilencvenes években az olasz politika egyik meghatározó jelenségévé a politika megismerésének, perszonalizációja vált, amely szoros összefüggésben állt a prezidencializálódással, vagyis az elnöki szerep megerősödésével, a politikai vezetés központosításával (vezéresedéssel). Olaszországban, ahol egy rendkívül demokratikusan megalkotott alkotmányos rendszerben az első köztársaságot a pártok és ezzel együtt a parlament túlzott hatalma jellemezte, a második köztársaság idején a személyes pártok kialakulása mellett – részben az európai uniós döntéshozatali folyamatok hatásaként – megjelenik a végrehajtó hatalom prezidencializálásának folyamata is. Mindez a pártok szintjén megvalósuló vezéresedési folyamatot is felerősítette.³

Noha az úgynevezett első köztársaság idején még szoros és egyértelmű kapcsolat volt a pártok és az őket támogató társadalmi csoportok között, ez a viszony a kilencvenes évekre felbomlott.⁴ Az ebben az időszakban lejátszódó társadalmi és politikai változásoknak – a középréteg megerősödése, a társadalmi osztályok közötti különbségek összesomosódásának, illetve ezzel együtt a hagyományos nagy ideológiák politikai szerepének csökkenésének – köszönhetően Olaszországban is megfigyelhető volt a pártok demokráciájának, vagy a parlamenti demokráciát kiegészítő, Bernard Manin által megfogalmazott

² Lásd részletesebben: MOLNÁR Anna: Az olasz politika viharai. Úton a harmadik köztársaság felé? In: FERWAGNER Péter Ákos – GARACZI Imre – KALMÁR Zoltán (szerk.): *Mediterrán perspektívák*, Stratégiakutató Intézet, Budapest, 2015, 249–283. o.

³ MANDÁK Fanni: A politika prezidencializációja – Magyarország, Olaszország, *Pro Bono Publico*, 2014/4, 110–119. o.

⁴ Diego GARZIA: Party transformation, leadership change and closeness to parties: the case of Italy, 2013, *Contemporary Italian Politics*, 9. évf., 2017/1, 30–43. o., 31. o.

közönségdemokráciának (*audience democracy, democrazia del pubblico*) létrejötté, amelyet Olaszországban először Silvio Berlusconi színre lépése testesített meg. Ebben az új struktúrában a választó egyfajta közönséggé válik, és a politikai véleményformálásban a vezető szerepet a politikai marketing és a közvélemény-kutatások kapják. E politikai és társadalmi változások következtében a politikusi vezető szerep is változott, a hangsúly a választási győzelemért folytatott harcban a politika perszonalizációjával a vezető és a választók közötti bizalmi kapcsolatra került.⁵ Ebben a szorosabb kapcsolatban a karizmatikus, de sokszor „nem politikus” vagy apolitikus vezetőnek jutott a meghatározó szerep.⁶

A változásokhoz megfelelő talajt a kilencvenes évek elején az úgynevezett első köztársaság vége jelentette. 1993-ban a részben a többségi rendszert bevezető új választási törvényről szóló népszavazás eredménye is jól mutatta a pártok túlzott hatalmát (*partitocrazia*) visszاسzorítani kívánó egyértelmű társadalmi igényt. A népszavazáson a szavazók 95%-a az arányossági elemekkel korrigált többségi választási rendszer bevezetése mellett voksolt. Az új választási rendszer megszüntetése is hozzájárult a pártok miniszterelnök-jelöltjeinek határozottabb megjelenéséhez a választási kampányban.⁷

A kilencvenes években az információs forradalom következtében jelentős változások játszódtak le, amelyek következtében a választók egyre több információ birtokában szimbolikus értelemben egyre közelebb kerültek a politikusok korábban elzárt, elit világához. A politikusok gyenge pontjainak feltárulása következtében a megítélésük is jelentős mértékben megváltozott. 1999-ben Giddens erre a folyamatra hívva fel a figyelmet szükségesnek tartotta a demokrácia elmélyítését, a „demokrácia demokratizációját”. Mindezt azzal magyarázta, hogy a régi kormányzási módszerek már nem működhetnek egy olyan társadalomban, amelyben a választópolgárok szinte ugyanazokkal az információkkal rendelkeznek, mint a hatalmon lévő politikusok.⁸

A korrupciós botrányok felerősödésével együtt a politikusokba, a hagyományos vagy régi pártokba, illetve sokszor magukba a demokratikus intézményekbe vetett bizalom jelentős mértékű csökkenése is megfigyelhető.⁹ A pártokba vetett bizalom csökkenését mutatják az Ilvo Diamanti vezette közvélemény-kutatási műhely, a Demos által 2003 óta készített éves jelentések adatai.

1. táblázat – A pártokba vetett bizalom a megkérdezettek százalékában 2003 és 2016 között

2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
9	10,1	8,7	11,7	7,8	9,8	8,6	7,7	3,9	5,6	5,1	3	5	6

Forrás: Rapporto gli italiani e lo stato, [online], 2003 és 2016 között. *Forrás:* Demos.it [2018. 03. 25.]

⁵ Ilvo DIAMANTI: Prefazione. In: MANIN Bernard (ed.): *Principi del governo rappresentativo*, Il Mulino, Bologna, 2010.

⁶ Luciano M. FASANO – Antonella SEDDONE: Selecting the leader, Italian style, *Contemporary Italian Politics*, 8. évf., 2016/1, 83–102. o.

⁷ GARZIA: *i. m.*, 32–33.

⁸ Idézi: Mariaeugenia PARITO: Il leader (non) politico e il messaggio, *Humanities*, 4. évf., 2015/7, 41–69. o., 44. o.

⁹ FASANO–SEDDONE: *i. m.*

A második köztársaság idején a pártokba vetett bizalommal együtt a választásokon való részvétel is folyamatosan csökkent. Míg az első köztársaság idején még általában 90% felett volt a választásokon való részvétel, addig a második köztársaság idején ez az arány már folyamatosan csökkent, és a 2013-as választásokon történelmi mélypontot, 75,2%-ot ért el a képviselőházra leadott szavazatok alapján.¹⁰

2. táblázat – Az olasz választásokon való részvétel (képviseelőház) a 1979 és 2013 között (%)

1979	1983	1987	1992	1994	1996	2001	2006	2008	2013
90,62	88,01	88,83	87,35	86,31	82,88	81,38	83,62	80,51	75,20

Forrás: Archivio storico delle elezioni, [online]. *Forrás:* Elezionistorico.interno.gov.it [2017. 12. 20.]

A korrupciós botrányokkal megtépázott becsületű politikai elit helyett a választókhöz közel álló, „szerethető”, apolitikus politikus, illetve a nem pártjellegű mozgalmak megerősödése volt tapasztalható. Silvio Berlusconi mellett más-más szempontból, de ezt a jelenséget erősítette a komikusból lett Beppe Grillo és a polgármesterből országos tényezővé emelkedő Matteo Renzi politikai pályája is.

A hagyományos ideológiák háttérbe szorulásával a politikus személyiségjegyei, élete, sokszor leegyszerűsítő kommunikációs stílusa felértékelődik az általuk képviselt politikai párt vagy mozgalom programja helyett. Mariaeugenia Parito véleménye szerint a kialakult válságok közepette, amikor a populizmust nem nélkülöző politikusok számára egyértelműen megfogalmazható az „ellenség”, az „áldozat” és a „megmentő”, az erős pártideológiai háttérrel megtámasztott tényalapú politizálás helyett az érzelmi alapú kerül előtérbe. Ebben az új háromszögben a válságra adott politikai válaszokat leegyszerűsíteni, és a választók számára meggyőzően találni képes karizmatikus vezetők szerepe a meghatározó. Mindhárom vizsgált politikusban közös, hogy a rendelkezésre álló közvetítő eszközöket, a hagyományos és az új típusú közösségi médiumokat a lehető legmagasabb szinten voltak képesek saját sikerük érdekében alkalmazni. A hagyományos politikusok által használt távolságtartóbb kommunikációs stílus helyett a választók tömegeihez közelebb álló kommunikációt képviselték.¹¹

Noha a nyugat-európai országok között Olaszországban mindig is az egyik legmagasabb szintű korrupció volt tapasztalható, a vizsgált két időszakban a korrupciós botrányok számának jelentős mértékű növekedése figyelhető meg. Mindennek következtében a hivatásos politikusokba, a pártokba és képviseleti demokrácia intézményeibe vetett társadalmi bizalom tovább csökkent, a tőlük távolságot deklaráló, de a problémáikat megértő és ismerő, valamint a kihívásokra gyors válaszokat ígérő politikai vezetők szerepe pedig megerősödött. Noha Berlusconi többször is korrupciós botrányba keveredett és végül jogerősen el is ítélték, az első köztársaság válsága idején, pályára lépésekor ez még nem játszott meghatározó szerepet a megítélésében. A kilencvenes évek elején az „olasz álom” megtestesítőjeként Silvio Berlusconi médiamánás saját televízióin, és később a RAI felett is

¹⁰ Elezioni e attività politica e sociale, [online], 2014. *Forrás:* Istat.it [2017. 12. 20.]; Ministero d’Interno.

¹¹ PARITO: *i. m.*, 57.

kialakuló befolyása következtében tudta kihasználni a hagyományos média által nyújtott lehetőségeket.

Noha Olaszországban a fasizmus és Benito Mussolini működésének tapasztalatain okulva az úgynevezett első köztársaság idején a hagyományos politikai pártok, például az Olasz Kommunista Párt vagy a Kereszténydemokrácia (Democrazia Cristiana)¹² esetében a túl erős vezető és meghatározó politikusi szereplő kialakulása gyakorlatilag elképzelhetetlen volt,¹³ az első és második köztársaság végén kialakuló politikai, gazdasági és pénzügyi válság már kedvező közéleti és társadalmi közeget hozott létre egy-egy karizmatikus vezető kiemelkedéséhez és ezzel együtt a politika perszonalizációjának a kialakulásához.

Valamelyest ugyan ennek ellentmond, hogy az olasz politika anomáliájának tekintett berlusconizmus 2011-es válságával egyidejűleg az olasz társadalom jelentős része kifejezetten elfordult a Berlusconi által képviselt politikai kommunikációtól, és magas arányban bizalmat szavazott a sokak számára a visszafogott „normalitást” megtestesítő Mario Monti, közgazdász professzor tisztán szakértői kormányának.¹⁴ Monti komoly és visszafogott politikai stílusa épp ellenkezője volt Silvio Berlusconi sokszor viccelődő, populista kommunikációjának.

Noha az úgynevezett „rég” pártoktól távolságot tartó Mario Monti és kormánya nem választások útján került hatalomra, Olaszország „megmentése” érdekében mind a parlamenti pártok, mind pedig az olasz társadalom körében széles támogatottságot tudhatott maga mögött.¹⁵ Nem véletlen, hogy a magas társadalmi elvárásoknak köszönhetően mind a sajtó, mind pedig a közvélemény a népszerű videójáték után Montit Super Mariónak keresztelte.¹⁶

A politikai és pénzügyi „tűzoltást” követően, 2012-től a válság elhúzódásával és a sokszor fájdalmas megszorítások következtében a helyzet azonban jelentősen megváltozott. Monti kommunikációjában a látvány és érzelmek helyett a hangsúly a száraz, sokszor azonban kedvezőtlen tények közlésére került. Nem véletlen, hogy a 2013-as választások előtt Mario Monti visszafogott stílusával saját neve alatt egy centrista koalíciót, a Montival Olaszországért (Con Monti per l'Italia)¹⁷ alapítva sem tudott jelentős választási eredményt elérni.

Mario Monti népszerűségének és szakértői kormánya társadalmi támogatottságának csökkenésével párhuzamosan ismét lehetőség nyílt két karizmatikus politikusra, Beppe Grillo és Matteo Renzi színrelépésére. A válság elhúzódása azonban a főnixmadárként újraéledő Berlusconi számára is lehetőséget teremtett a politikai visszatérésre. A három politikus közül Beppe Grillo tudta leghatékonyabban kihasználni a közösségi médiák nyújtotta lehetőségeket, de később mindhármuk politikai kommunikációjára jellemző lett a hagyományos és a közösségi médiumok hatékony kombinációjának használata. Mindhármukat különböző mértékben ugyan, de alapvetően az érzelmi alapú kommunikáció és a „látványpolitizálás” (*spettacolarizzazione della politica*) jellemzi.

¹² Ez utóbbi Kereszténydemokrata Párt néven is ismert Magyarországon.

¹³ Gianfranco PASQUINO: Personalistic leadership, party politics, and the quality of democracy: the case of Italy, *Contemporary Italian Politics*, 5. évf., 2013/3, 262–276. o.

¹⁴ PARITO: *i. m.*, 41.

¹⁵ La verginità della Lega, [online], 2011. 11. 11. Forrás: La Repubblica.it [2017. 12. 20.]; Ipsos: Sondaggio Politico-Elettorale „Governo Monti: cosa ci aspetta?”, [online], 2011. 11. 24. Forrás: SondaggiPoliticoElettorali.it [2017. 12. 20.].

¹⁶ Laura SMITH-SPARK: Who is Italy's ‚Super Mario’ Monti?, [online], 2011. 11. 14. Forrás: CNN.com [2017. 12. 20.].

¹⁷ Monti presenta il simbolo „Scelta civica”. Lista unica al Senato, tre alla Camera, [online], 2013. 01. 04. Forrás: Repubblica.it [2017. 12. 20.].

A kilencvenes évek egyik legfontosabb politikai jelensége a központosított személyes pártok (*partito personale*) megjelenése volt. Az első ilyen típusú pártnak a felülről létrehozott, a piac szabályaival vezérelt politikai kommunikációt használó Silvio Berlusconi által alapított Hajrá Olaszország tekinthető. Berlusconi a saját kereskedelmi adóiban alkalmazott marketingeszközök felhasználásával, az első köztársaság hagyományos pártjainak kommunikációjától teljesen eltávolodva tudott sikereket elérni, és ezzel együtt három választást megnyerni és kormányt alakítani.

A hagyományos ideológiák háttérbe szorulásával a személyes pártok sikere már nem elsősorban a párttagság méretétől, társadalmi támogatottságától, hanem vezetőjének karizmatikus kommunikációs képességeitől, illetve a mögötte álló kampányguruktól, vagyis a politikai marketinget a lehető legmagasabb szinten alkalmazó kommunikációs tanácsadói szerepkörben mozgó spin doktoroktól függ. A személyes pártot a vezető hozza létre, és szinte a párttagságtól függetlenül nevezi ki a pártvezetés többségét, határozza meg a sokszor populista kommunikációs stratégiákat.¹⁸ Ezt támasztja alá, hogy az első köztársaság hagyományos pártjainak tagsága folyamatosan csökkent, és napjaink új mozgalmainak és pártjai tagságának mérete már nem éri el azokat.¹⁹

A második köztársaság idején a Hajrá Olaszország sikerét másolva több személyes párt is létrejött. Ezek közé sorolható az Umberto Bossi, majd később Matteo Salvini vezette Északi Liga (*Lega Nord*), az Antonio di Pietro által alapított Értékek Olaszországa (*Italia dei Valori*). Olaszországban a személyes pártok leginnovatívabb formájának azonban a komikus-politikus Beppe Grillo által alapított Ötcsillagos Mozgalom tekinthető.

Noha a Demokrata Párt jelenlegi vezetője, Matteo Renzi a politika megszemélyesítésével összefüggő jelenség egyik meghatározó politikusa lett, maga a Demokrata Párt nem tekinthető személyes pártnak, hiszen nem a jelenlegi vezető hozta létre és utána is létezni fog, de a politika perszonalizációjának folyamata tagadhatatlanul ezt a pártot is elérte.²⁰ Az OKP átalakulásával és a jobbközépből kiszakadó politikai szereplők összeolvadásával 2007-ben alapított Demokrata Párt lassú és sokszor megakadó perszonalizációja 2007-ben a főtítkár első közvetlen választásával, majd 2008-ban a választásokkal vette kezdetét, amikor a kampánystratégiában már kiemelt szerep jutott a párt vezetőjének és egyben miniszterelnök-jelöltjének, Walter Veltroninak. A folyamat azonban Matteo Renzi vezetése és kormánya idején érte el csúcspontját.²¹ Ebben a folyamatban meghatározó szerep jutott a pártfőtítkári pozíció – 2007 és 2013 között összesen négy alkalommal megtartott – közvetlen választásának. 2007-ben 3,5 millióan, 2009-ben 3 millióan, 2013-ban összesen 2,8 millióan, 2017-ben pedig közel 2,7 millióan, párttagok és szimpatizánsok vettek részt a választásokon.²²

¹⁸ Fortunato MUSELLA: How personal parties change: party organisation and (in)discipline in Italy (1994–2013), *Contemporary Italian Politics*, 6. évf., 2014/3, 222–237. o., 222. o.

¹⁹ Maurizio CERRUTO – Chiara FACELLO: Il cambiamento dei partiti tradizionali al tempo dell'antipolitica, [online], *Quaderni di sociologia*, 2014/65, 75–96. o. Forrás: Journals.openedition.org [2017. 12. 20.].

²⁰ Fabio BORDIGNON: Dopo Silvio, Matteo: un nuovo ciclo personale? La democrazia italiana tra berlusconismo e renzismo, *Comunicazione Politica*, 2014/3, 437–461. o., 440. o.

²¹ GARZIA: *i. m.*, 33.

²² FASANO–SEDDONE: *i. m.*, 85.

A perszonalizációt övező válságok

A két, válságokkal sújtott időszak között az egyik legfontosabb hasonlóságot a pártrendszer átalakulása, valamint az olasz társadalomban a pártokba és általában a politikusokba, illetve magába a képviseleti demokráciába vetett bizalom jelentős mértékű csökkenése jelentette. A sűrűsödő korrupciós botrányok következtében nem csupán a bizalom, hanem a politikusok hitelessége is csökkent. A globalizációnak és az Európai Unión belül a nemzetállami szuverenitás megosztásának köszönhetően a képviseleti rendszerben a pártok érdekérvényesítő képességének csökkenésével egyidejűleg egyfajta legitimációs válság kialakulásának lehettünk tanúi.²³ Ezt a folyamatot erősíti, hogy az európai uniós döntéshozatali folyamatokban a tagállamok törvényhozó hatalma helyett a végrehajtó hatalmának, kormányzati struktúráinak van meghatározó szerepe. Ezen a tényen a nemzeti parlamenteknek nagyobb szerepet adó lisszaboni szerződés is csak keveset változtatott.

A Tiszta Kezek mozgalom által kiváltott politikai lavina következtében a hagyományos pártok (OKP, DC, OSZP stb.) átalakultak, szétestek vagy szinte teljesen eltűntek. 1992-ben súlyos pénzügyi válság következtében az olasz líra elhagyta az Európai Monetáris Rendszert. 1993-tól, a kereszténydemokrata párt szétesését követően kialakult politikai hatalmi úrt új típusú pártok töltötték be: a Hajrá Olaszország (*Forza Italia – FI*), az Olasz Szociális Mozgalomból (*Movimento Sociale Italiano*) átalakuló Nemzeti Szövetség (*Alleanza Nazionale – AN*) és az 1980-as években a helyi ligák összefogásával létrejött Északi Liga (*Lega Nord – LN*).²⁴ A második köztársaság egyik legjellegzetesebb politikai folyamatának az angolszász mintát követő kétpólusú pártrendszer (*bipolarismo*) kialakulása tekinthető. A 2007-re felgyorsuló, a pártok közötti fúziós folyamatok következtében két új tömegpárt a Szabadság Népe (2008–2009, *Popolo della Libertà – PdL*) és 2007-ben az Olajfa-szövetség örököséiként „a hagyományos baloldal jobboldalából, illetve a jobboldal baloldalából” a Demokrata Párt (*Partito Democratico*) jött létre.²⁵

A 2011-es pénzügyi és politikai válságot követően az olasz politikai pártrendszert érintő újabb változások a 2012-es helyhatósági választások idején már egyértelműen megmutatkoztak, és az elkövetkező években két, a berlusconizmus által képviselt politika perszonalizációját megtestesítő politikus, Beppe Grillo és Matteo Renzi lép majd az országos közélet színpadára. 2013-ban Berlusconi pártján, a Szabadság Népen belüli politikai viták és személyes ellentétek végül a párt felbomlásához és november 16-án a Hajrá Olaszország (FI) újraindításához vezettek. A Demokrata Párt ugyan egyben maradt, de a pártokból való kiábrándulás eredményeként 2012-től a viszonylag új, a bal- és jobboldaltól egyaránt elhatárolódó politikai mozgalom, Beppe Grillo Ötcsillagos Mozgalma (*Movimento 5 Stelle – M5S*) jelentett egyre komolyabb kihívást számára is.²⁶ Mindkét pénzügyi és gazdasági válság idején olyan politikusok megerősödése tapasztalható, akik karizmatikus fellépéssel, nem

²³ PARITO: *i. m.*, 43.

²⁴ Lásd: MOLNÁR Anna: *Olaszország története a második köztársaság idején*, Áron Kiadó, Budapest, 2011.

²⁵ Uo., 224–229.; Nicola TRANFAGLIA: *Anatomia dell'Italia repubblicana. 1943–2009*, Passigli Editori, Firenze, 2010, 194. o.; Giuseppe MAMMARELLA: *L'Italia contemporanea. 1943–2007*, il Mulino, Bologna, 2008, 624. o.; Piero IGNAZI: *I partiti politici in Italia*, Il Mulino, Bologna, 1997, 123–124. o.

²⁶ MOLNÁR: *Az olasz politika viharai... i. m.*, 260.

nélkülözve a populista megközelítést, a választók számára gyors, a korábbiaktól eltérő válaszokat ígértek.²⁷

Silvio Berlusconi

Politikai pályára lépés, politikuspálya

Silvio Berlusconi 1993–1994-ben egyértelműen a hetvenes évektől kialakított saját média-birodalmára építve, a vállalatvezetőként a versenyszférában megismert piaci szabályokat alkalmazva kezdte el politikai pályafutását is. A hetvenes években még csupán helyi tévéket alapított, majd a nyolcvanas évek elején az állami televízió (RAI) monopóliumának megszűnését követően saját országos tévéadókat, majd egy egész médiabirodalmat hozott létre. A nyolcvanas években kiépült a Fininvestet, a Mediasetet, a Publitaliát, a Mondadorit, a Mediolanumot, a Medusát és a Milant magába foglaló cégbirodalom.

Berlusconi politikusként kezdetektől hatékonyan és sikeresen élt a hagyományos tömegkommunikációban rejlő eszközökkel. A tömegkommunikációs technikák politikai alkalmazásával a Mediaset az állandó politikai propaganda eszközevé válhatott. Berlusconi befolyását növelte, hogy 2001 és 2006 között, a második és harmadik Berlusconi-kormány idején a RAI kormánypárti felügyelőbizottsági tag ellenőrzése alatt működött. 2004-ben a Freedom House minősítése szerint az olasz média csupán „részlegesen szabad” volt.²⁸ A média feletti ellenőrzésről a 2004-es érdekösszeférhetetlenségi törvény alapján sem kellett lemondania, hiszen a Mediaset-csoportot személyesen nem ő, hanem családtagjai vezették.²⁹

1993–1994-ben Berlusconi egy új, a hagyományos politikai pártoktól eltérő mozgalmat, „pártgyarat”, illetve a „személyes pártot” hozott létre: a Hajrá Olaszországot (Forza Italia). A Fininvest cégbirodalomból kiépülő új politikai szereplő a vállalati vezetőkből alakuló pártapparátus alatt laza klubok hálózatoként működött. Berlusconi az új politikai szereplő elnevezésében nem véletlenül használta a „mozgalom” szót, hiszen a „párt” kifejezés a hagyományos pártok válsága miatt már nem volt népszerű.³⁰ A Hajrá Olaszország a személyes pártok első példjaként kezdetektől vezetőjének, Berlusconiéknak az akaratától függött, barátai és legközelebbi bizalmasai közül ő határozta meg a pártvezetést és kormányra lépése esetén az új politikusokat.³¹

Politikai ambíciók

Berlusconi a negyven esztendei kereszténydemokrata kormányzást követően új emberként és vállalkozóként lett „apolitikus politikusként” saját sikereinek az olasz politikába és gazdaságba történő átültetését, az „olasz álom” megvalósítását, illetve új politikai kultúrát és új

²⁷ Uo., 281.

²⁸ EÖRSI Sarolta: Berlusconi politikai karrierje – Remulus bácsi meséi, [online], 2006. 06. 01. Forrás: Magyararancs.hu [2008. 02. 15.].

²⁹ MOLNÁR: *Olaszország története... i. m.*, 73–78.

³⁰ Uo., 78–81.

³¹ MUSELLA: *i. m.*, 224.

társadalmat ígért. A hagyományos pártokkal szemben egyértelműen megnyilvánuló sikere a populizmussal átítatott új „közember-politikában” (*neo-qualunquismo*) gyökerezett. Berlusconi a 2001-es kampánya alatt az olasz családoknak szétküldte a saját életét bemutató *Egy olasz történet (Una storia italiana)* című könyvet, amelyben életét és sikerének történetét egyfajta példaként mutatta be.³² A képekkel sűrűn illusztrált kis könyvben Berlusconi életének apró részletei, titkai és a sokak által csodált életmódja tárulhatott az olvasók elé.³³

Berlusconi minden választási kampány idején strukturális reformokat, illetve a politikai rendszer reformját ígerte. Politikai tevékenységének egyik fontos elemét jelentette a választási rendszer átalakítása és a miniszterelnöki funkció megerősítését is célzó alkotmányreform elindítása. Ebből a szempontból a legfontosabb alkotmánymódosítási kísérlet a 2001 és 2006 közötti kormányzása idején zajlott. 2005-ben a szenátus nagy többséggel elfogadta az alkotmánymódosításról szóló tervet, amely többek között a szenátus német mintára történő föderalista átalakítását, és a miniszterelnök hatásköreinek megerősítését (prezidencia-lizáció) is tartalmazta.³⁴ Az alkotmánymódosítást kétharmados parlamenti támogatás hiányában népszavazásnak is alá kellett vetni, de a szavazók többsége (61,7%) végül elvetette azt. A választók nem kívánták csökkenteni a kétkamarás parlament ellenőrző és kiegyensúlyozó funkcióját, illetve a köztársasági elnök garanciális szerepét.³⁵ Silvio Berlusconi másik legfontosabb céljának a kétpólusú pártrendszer (*bipolarismo*) kialakítása tekinthető. 2008–2009-ben létrejött a Berlusconi vezette Hajrá Olaszországot és a Gianfranco Fini vezette Nemzeti Szövetséget tömörítő Szabadság Népe. Az új párthoz az Északi Liga nem, de több kisebb, az önállóságukról lemondó középjebb párt csatlakozott.³⁶

Vezetői és kommunikációs stílus

A kilencvenes évek elején Berlusconi azt a sikeres vállalkozót testesítette meg választói számára, aki vezetői és vállalkozói képességeivel kivezethette az országot a válságból. A tévécsatornái által is sugárzott optimizmusa sokak számára nyújtott reményt.³⁷ Nagyon sokszor felmerült a kérdés, hogy az olasz választók egy része – a botrányokkal és perekkel terhelt időszakokat követően is – hogyan tarthatta meg a Berlusconi-ba vetett bizalmát. Berlusconi politikai sikerének titka lehet, hogy a volt miniszterelnök már az 1994-ben bemutatott „Discesa in campo” videóban a nyolcvanas-kilencvenes évekre jellemző „olasz álomot” testesítette meg támogatói számára. A kilencvenes évekre lejátszódó társadalmi és politikai folyamatoknak köszönhetően Berlusconi a pártok demokráciáját vagy a parlamenti demokráciát kiegészítő közönségsdemokrácia testesítette meg Olaszországban.³⁸

³² MAMMARELLA: *i. m.*, 151.; MOLNÁR: *Olaszország története... i. m.*, 151.

³³ Giancarlo MOLA: Berlusconi: „La mia biografia in tutte le famiglie italiane”, [online], 2001. 04. 11. Forrás: La Repubblica. it [2017. 12. 20.].

³⁴ Legislatura 14° – Disegno di legge N. 2544-D, [online], 2005. Forrás: Senato.it [2009. 05. 10.]; MOLNÁR Anna – ANDREIDESZ Gábor (szerk.): *150 éves az olasz egység*. Brozsek Kiadó, Budapest, 2011.

³⁵ MOLNÁR: *Olaszország története... i. m.*, 167.

³⁶ Uo.; TRANFAGLIA: *i. m.*, 194.; MAMMARELLA: *i. m.*, 624.; IGNAZI: *i. m.*, 123–124.

³⁷ SZABÓ Tibor: „A Forza Italia (Olaszország)”, *Politikatudományi Szemle*, 16. évf., 2007/1, 45–64. o., 57. o.; MOLNÁR: *Olaszország története... i. m.*, 91.

³⁸ DIAMANTI: *i. m.*

Berlusconi karizmatikus, de többnyire populista politikai kommunikációs stílusát az átlag választó számára is érthető egyszerűség, az optimizmus („merjünk nagyot álmodni”, az „új kezdet”) és a fontosabb politikai üzenetek (például az antikommunizmus) gyakori ismétlése a jellemző.³⁹ A nyolcvanas években megerősödő középjebb orientáltságú középrétegnek a Berlusconi által képviselt életstílussal, vállalkozói sikereivel és egyfajta törvények felettségével viszonylag könnyű volt azonosulni. Mindemellett politikai kommunikációjában nem tartózkodott egyfajta önfeláldozó messiásszerep hangoztatásától sem (például 2008: „Számomra a kormányzás egy kereszt”).⁴⁰

A politikához való viszonyát mindezen túl számos esetben színesítették sajátos személyiségjegyei, mint például az egoizmus, narcisztikus megnyilvánulások és a soha el nem maradható viccek, illetve az olasz társadalom által részben csodált, de később már többnyire bírált szexizmusa, a nőkhöz való sajátos viszonya (például unga-bunga partik).

Noha 2011-es lemondását követően Berlusconit mint politikust már sokan „leírták”, a 2013-as választások idején saját maga finanszírozva a pártja kampányát, ismét rendkívül hatékonyan használta a hagyományos tömegmédiában, elsősorban saját kereskedelmi adóiban rejlő lehetőségeket.⁴¹

Beppe Grillo

Politikai pályára lépés, politikusi pálya

A sikeres genovai komikus, Beppe Grillo Berlusconihoz hasonlóan szintén a politikán kívülről érkezett, és a saját blogján és a közösségi médián keresztül elnyert társadalmi népszerűségét fokozatosan konvertálta politikai tőkévé. Beppe Grillo 2005-ben hozta létre politikai kezdeményezéseinek kiindulópontját jelentő blogját, kommunikációs stratégiájának kialakításában elsősorban Gianroberto Casaleggio segítette.⁴² A digitális térből kilépve az első köztéri megmozdulást 2007. szeptember 8-án, Bologna főterén szervezte. Az általános tiltakozást kifejező V-day (*Vaffanculo Day*) sikereit követően jelöltjei 2008-ban már a helyi választásokon a „Beppe Grillo Barátai” logó alatt is megjelentek. A 2010-es és 2012-es helyi választások sikerei azonban már egyértelművé tették, hogy a jobb- és baloldali pártok között, a többi párt számára is megkerülhetetlen politikai szereplő lépett az olasz politika színpadára.

Grillo kezdetektől a lehető leghatározottabban elhatárolódott a hagyományos vagy régi pártoktól. A 2009-ben alapított civil mozgalom – pártszervezet, párttagság, tagkönyv és alapító okirat nélkül – nem egy pártként (*non partito*), hanem a polgárok szabad társulásaként határozta meg önmagát.⁴³ Ez a fajta önmeghatározás azonban ellentmond annak

³⁹ Contratto con gli Italiani, [online], 2001. Forrás: Tgcom24.mediaset.it [2018. 03. 25.].

⁴⁰ Veltroni e Berlusconi, sfida in Campania. ma disenteranno il duello finale in tv, [online]. Forrás: La Repubblica.it [2017. 12. 20.]; MOLNÁR: Az olasz politika viharai... *i. m.*, 267.

⁴¹ Mattia FELTRI: Voto, Berlusconi da record: 63 ore in tv, dietro Monti, staccato Bersani Svolta dopo Natale: oltre due apparizioni al giorno, [online], 2013. 01. 18. Forrás: Lastampa.it [2017. 12. 20.]; MOLNÁR: Az olasz politika viharai... *i. m.*, 274.

⁴² Sofia VENTURA: Leaders and parties after the Italian elections, *Contemporary Italian Politics*, 2013/2, 179–195. o. 185. o.

⁴³ Andrea SCANZI: *Ve lo do io Beppe Grillo*, Mondadori, Milano, 2012.

a ténynek, hogy a 2013-as parlamenti eredményt követően a mozgalom a politika minden szintjén meghatározó szerepet játszott. Az olasz parlamentben 108 képviselője és 54 szenátora lett, számos városnak, például Rómának és Torinónak a polgármesterét adta.

A hagyományos pártstruktúrát elutasítva egy „nem alapító okirat” (*non-statuto*) határozza meg a mozgalom működését. Ez a dokumentum is kimondta, hogy az M5S nem egy egyesület vagy társulás (*non associazione*), nem párt, és nem is kíván azzá válni.⁴⁴ Nem véletlen, hogy Corbetta és Gualmini, olasz politológusok 2013-as tanulmányukban „az olasz politika állatkertjének furcsa állataként” határozták meg az új, az internet használatát szinte forradalmasító, populistá mozgalmat.⁴⁵ Olaszországban ez az új, leginkább a társadalmi tiltakozást és haragot kifejező mozgalom a pártokból, politikusokból és mindezzel összefüggésben magából a képviselői demokráciából kiábrándult szavazók számára lehetőséget biztosított arra, hogy ne a szélsőséges pártok, hanem egy teljesen új, a hagyományos ideológiákkal nem azonosuló politikai szereplő felé forduljanak. Nem véletlen, hogy a párt elsősorban Olaszország déli, elmaradottabb területein erősödött.

Grillo így nem csupán a pártoktól, hanem a hagyományos, jobb- és baloldali ideológiáktól is elhatárolta mozgalmát. Blogján számos esetben hangsúlyozta, hogy az M5S sem fasiszta, sem jobboldali, sem pedig baloldali mozgalomnak nem tekinthető, az átlagember elvárásainak megfelelően alapvető problémáival igyekezett foglalkozni, és közvetlenül velük megtárgyalni.⁴⁶

A mozgalom vezetése is a hagyományostól eltérő módon valósult meg. Grillo önmagát nem vezetőként, hanem a mozgalom „politikai fejként” határozta meg, és számos esetben hangsúlyozta, hogy ő továbbra is csupán egy komikus, akinek elsődleges feladata, hogy ellenőrizze, hogy kik csatlakoznak a mozgalomhoz.⁴⁷ A szimpatizánsok és a mozgalomhoz csatlakozni vágyók számára a kiindulópontot a karizmatikus vezető és aktivista, Beppe Grillo politikai mozgósító blogja, majd a köréje szerveződő *Meetupok* jelentették, a választásokon indulók is az interneten jelöltethették magukat.⁴⁸ Beppe Grillo és mozgalma számára az internet nem csupán eszköz, hanem az a speciális digitális tér, ahol a demokrácia egy sajátos formáját kívánta működtetni azzal a céllal, hogy a Bernard Manin által meghatározott közönségedemokráciát is meghaladva a választók aktív, alulról jövő részvételével és a közvitára alkalmasabb tanácskozó vagy deliberatív demokráciát (*deliberative democracy*) valósítsa meg.⁴⁹ Míg Berlusconi a hagyományos médián keresztül a választókat csupán közönségnek használta, addig Grillo azt érezte velük, hogy interneten keresztül aktívan is bevonja őket a politikaalkotás folyamatába.

Noha önmagát a mozgalom nem pártként határozta meg, a Grillo személye köré épülő intézményesülési forma kezdetektől a személyes pártok sajátosságait mutatta. A szabályokat, a kommunikációt és a szervezeti struktúrát is mindvégig az alapvetően nagyon szigorú

⁴⁴ Movimento 5 Stelle: Non Statuto, [online], 2016. 09. 26. Forrás: S3-eu-west-1.amazonaws.com [2017. 12. 20.].

⁴⁵ Piergiorgio CORBETTA – Elisabetta GUALMINI (eds.): *Il partito di Grillo*, il Mulino, Bologna, 2013, 197. o.

⁴⁶ Marco TARCHI: Dieci anni dopo, L'Italia populista e il caso Beppe Grillo, [online], *Quaderni di sociologia*, 2014/65, 31–49. o. Forrás: Qds.revues.org [2017. 12. 20.].

⁴⁷ Giovanna COSENZA: Grillo's communication style: from swear words to body language, *Contemporary Italian Politics*, 6. évf., 2014/1, 89–101. o., 90. o.

⁴⁸ TARCHI: *i. m.*

⁴⁹ Elisabetta GUALMINI: Da movimento a partito. II. In: CORBETTA–GUALMINI (eds.): *i. m.*

felügyeletet gyakorló Grillo és a háttérben Gianroberto Casaleggio határozta meg. Noha Grillo mindvégig elutasította a „régipártokat” és az interneten keresztül a közvetlen demokrácia illúzióját keltve a választók lehető legmagasabb szintű részvételét ígérte a politikaalkotás folyamatában, valójában Berlusconihoz hasonlóan a kommunikáció és a párt-szervezet teljes ellenőrzését valósította meg. Nem véletlen, hogy Grillo nélkül az M5S szinte elképzelhetetlen lenne, és éppen ezért az elemzők egy része a mozgalmát is a személyes pártok működéséhez hasonlította.⁵⁰

A 2012-es helyhatósági választásokon az elégedetlen átlagember szóvivőjeként négy városban (Parma, Comacchio, Mira és Sarego) szerezte meg a polgármesteri széket, több más városban pedig már ekkor képes volt második vagy harmadik politikai erővé válni.⁵¹ A választókhöz való közelségre utalt az a tény is, hogy a jelöltek is átlagemberek, jogászok, háziasszonyok, tanárok stb. voltak. A 2013-as parlamenti választásokon szinte politikai földindulásként a második köztársaság „régipártjainak válságát mutatta az Öt Csillagos Mozgalom sikere. A választói haragot és tiltakozást kifejezve 2012 és 2013 közötti folyamatos, a társadalmi támogatottságban megfigyelhető bővülésének köszönhetően az M5S a képviselőházi választáson 25,56%-ot ért el, és így kellő riadalmat okozva a képviselőházban a legnagyobb társadalmi támogatottságú politikai szereplővé lépett elő, a parlamenten kívüli politikai erőből meghatározó országos politikai szereplővé vált.⁵²

Politikai ambíciók

A mozgalom ötcsillagos elnevezésében, és így céljai középpontjában eredetileg öt terület, a környezet, a víz, a közlekedés, a fejlődés és az energia kérdéskörei jelentek meg.⁵³ A környezetvédelemmel szorosan összefüggő témák ellenére a mozgalom egyértelműen nem zöldpártként határozható meg, azoktól jelentős mértékben eltérő jellegzetességeket mutat. Az alapvetően tiltakozó (protest) pártok körébe sorolható mozgalom gyakorlatilag szinte mindennel szemben felemelte a szavát: a régi pártokkal és a pártfinanszírozással, a korrupcióval és ezáltal a közjót és az átlagember érdekeit nem szolgáló politikai osztállyal szemben, a szerinte rosszul működtetett képviselői demokráciával, a „brüsszeli technokraták gyűmölcésével, az euróval”, a szakszervezetekkel, a Vatikánnal, az „okkult” hatalmakkal és a bevándorlással stb. szemben.⁵⁴

Az egyértelműen populista szereplőként megjelenő politikai mozgalom kampányában nem egy meghatározó ideológia alapján vagy egy tárgykörre (mint például a zöldek) koncentrálna, hanem kezdetektől több, a társadalom széles rétegei számára fontos téma köré fűzte fel politikai üzenetét. Ezek közé tartozott „a pártok finanszírozásának átalakítása, a csupán két terminusra választható politikusok szükségessége, a szabad internet-hozzáférés, az olyan politikusok megválasztásának megakadályozása, akik ellen vádat emeltek, nagyobb hangsúly az energiatakarékosságra és a megújuló energiaforrásokra, a 20 órás

⁵⁰ PARITO: *i. m.*, 61.

⁵¹ Luca PINTO – Rinaldo VIGNATI: Il successo e i dilemmi del Movimento 5 stelle, *il Mulino*, 2012/4, 731–738. o.

⁵² MOLNÁR: Az olasz politika viharai... *i. m.*, 275–276.

⁵³ Il Blog di Beppe Grillo, [online]. Forrás: Beppegrillo.it [2017. 12. 20.].

⁵⁴ Stefano CECCANTI – Salvatore CURRERI: I partiti antisistema nell'esperienza italiana: il Movimento 5 Stelle come partito personale autoescluso, *il Mulino*, 2015/3, 799–832. o.

munkahét bevezetése, az alacsonyabb adók, a nagysebességű vasutak elutasítása stb.”⁵⁵ Mindezen főbb területek mellett politikájában a helyi érdekek kiemelése és ezzel együtt a globalizáció- és növekedésellenes filozófia és a képviseleti demokrácia radikális kritikája is megjelenik. Nem véletlen, hogy a pártokat, szakszervezeteket és a hagyományos médiát egyaránt elutasító Grillo mozgalmát rendszerellenes (*anti-establishment*) politikai képződményként szokás meghatározni.⁵⁶ 2017-ben az M5S programja már nem öt, hanem hét alapvető téma köré csoportosul: állam és polgárok; energia; információ; gazdaság; közlekedés; egészség és oktatás.⁵⁷ Mivel maga Grillo egy korábbi halálos baleset következtében nem indulhat a parlamenti választásokon, így saját maga helyett egyre inkább egy fiatal politikust Luigi Di Maiót helyezte a középpontba, a 2018-as választásokra ő lett a mozgalom miniszterelnök-jelöltje.

Az olasz alkotmányos rendszerben az M5S rendszerellenes jellegét elsősorban az adja, hogy szinte minden más résztvevővel szemben alapvető kritikát fogalmaz meg. Nem az alkotmányos berendezkedéssel általában, hanem annak működésével, elsősorban a pártok által bürokratikusán, rossz szabályokkal működtetett képviseleti demokráciával szemben fogalmaz meg kritikát. Véleménye szerint a valós népszuverenitás a képviseleti demokrácia hagyományos csatornáin keresztül nem, csupán az internet által létrejövő közvetlen demokrácián keresztül valósulhat meg.⁵⁸ Az internetes közvetlen demokrácia illúziójával a hagyományos politikai intézményekbe vetett bizalmat rombolja. Grillo populizmust nem nélkülöző mozgalmával nem csupán a politikai pártok működésén keresztül megvalósuló képviseleti demokráciát, hanem magát a pártot mint a képviselet megvalósulásának formáját, intézményesülését is elutasította. Stratégiájában az internet az alulról építkező közvetlen demokratikus részvétel szimbolikus terévé lépett elő.⁵⁹

Vezetői és kommunikációs stílus

A pártoktól való elfordulását Grillo sajátos politikai kommunikációs stratégiája és a hagyományos tömegmédiához fűződő viszonya is egyértelműen kifejezte. A mozgalom vezetője ugyanis kezdetben látványosan elfordult a hagyományos közvetítő szerepet betöltő médiumoktól (nyomtatott sajtó, tévé, rádió), amelyek véleménye szerint elsősorban a hagyományos pártok kommunikációs eszközeiként szolgáltak. Nem véletlen, hogy Grillo kezdetektől szinte nem volt hajlandó szóba állni az olasz újságíró- és médiavilág meghatározó szereplőivel.⁶⁰ Kezdetben leginkább a digitális térben, azaz az interneten, illetve

⁵⁵ Roberto D'ALIMONTE: The Italian elections of February 2013: the end of the Second Republic?, *Contemporary Italian Politics*, 5. évf., 2013/2, 113–129. o., 114. o.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Programma Stato e cittadini Energia Informazione Economia Trasporti Salute Istruzione, [online]. Forrás: S3-eu-west-1.amazonaws.com [2017. 12. 20.].

⁵⁸ CECCANTI–CURRERI: *i. m.*, 803.

⁵⁹ PARITO: *i. m.*, 61.; Giuseppe TIPALDO – Matteo PISCIOTTA: Ceravamo tanto amati? La travagliata costruzione dell'identità del Movimento 5 Stelle nelle parole della base attiva sul blog beppegrillo.it, *Comunicazione Politica*, 2014/2, 263–286. o.

⁶⁰ Lorenzo MOSCA – Cristian VACCARI – Augusto VALERIANI: An Internet-Fuelled Party? The Movimento 5 Stelle and the Web. In: Filippo TRONCONI (ed.): *Beppe Grillo's Five Star Movement: Organisation, Communication and Ideology*, Routledge, 2015, 127–153. o., 143. o.

közvetlenül a valós térben, színházakban, sportarénákban és városi köztereken jelent meg.⁶¹ Kommunikációjának sajátos formája volt, amikor 2012-ben a helyhatósági választási kampány részeként a Messinai-öblön átúszott Szicíliaba: nem szokványos cselekedetével is például a Calabria és Messina között tervezett híd építése ellen kampányolt.⁶²

A hagyományos politikai kommunikációtól való elhatárolódását azonban nem csupán ez, hanem – az Északi Liga kilencvenes években elterjedt stílusához hasonlóan – sokszor a brutális kifejezések, a tegezés, a káromkodások és szitokszavak, a túlaradó érzelmek kifejezésre juttatása, illetve a szatirikus megfogalmazás és a sokszor túlzónak tűnő gesztikuláció is jellemzi. Grillo stílusa kezdetektől elsősorban azt kívánta kifejezni, hogy ő is egy, a haragos átlagemberek közül. Ugyanúgy beszél és gondolkodik, mint a közemberek, érti a problémáikat, és velük közösen igyekszik azokra válaszokat adni.⁶³

A 2013-as választásokat megelőző rövid kampányidőszakot a „Tsunami Tournak” nevezett választási kampányával a legsikeresebben Beppe Grillo tudta kihasználni. Grillo február 19-én a milánói dóm előtti teret töltötte meg, majd Rómában körülbelül 800 ezer embert tudott mozgósítani.⁶⁴ Grillo hangsúlyozta, hogy a mozgalom segítségével nem erőszakos módon, de demokratikus forradalommal meg kíván változtatni mindent. Mindezt alátámasztandó a politikai elitnek azt üzentte: „Adjátok meg magatokat, körbe vagytok véve!”⁶⁵ A városról városra járó kampány során a mozgalom rendszerellenes jellegére utalt, hogy a kampány fő szlogenje „a mindenkit hazaküldünk” volt.⁶⁶ A kampányjáró körút idején a Tournak helyet adó valós tér a tömegek politikai mozgósításával a „részvétel” megvalósulásának helyet adó szimbolikus politikai tér részévé vált. Az eredetileg komikus Grillo számára a politikai kommunikáció mindvégig a lehető legmagasabb fokú hatást gyakorló előadás volt (*spettacolarizzazione della politica*). Kommunikációjában a hangsúly a tartalmi elemek mellett – vagy sokszor azok helyett – az előadásmódjára került.

A 2013-as választásokat követően azonban már egyre inkább kihasználta a hagyományos médiumokban rejlő lehetőségeket is, a tévészereléseken keresztül is egyre hatékonyabban volt képes a támogatottságát növelni.

Matteo Renzi

Politikai pályára lépés, politikusi pálya

Noha Matteo Renzi is a politika megszemélyesítésének egyik megfelelő példajaként fogható fel, politikai pályafutása számos szempontból eltér a korábban tárgyalt két politikusétól. Renzi nem a politikán kívülről érkezett, hiszen fiatalon már bekapcsolódott az első köztársaság meghatározó pártjából, a Keresztény Demokráciából kiszakadó Olasz

⁶¹ COSENZA: *i. m.*, 89.

⁶² Marta SERAFINI: La traversata: Beppe Grillo c'è riuscito, Lo stretto di Messina a nuoto in un'ora, Il comico leader di M5s porta a termine l'impresa, E apre la campagna elettorale in Sicilia, [online], 2012. 10. 09. Forrás: Corriere.it [2017. 12. 20.].

⁶³ COSENZA: *i. m.*

⁶⁴ MOLNÁR: Az olasz politika viharai... *i. m.*, 274.

⁶⁵ Elezioni, Grillo e i Cinque Stelle a Roma: “C'è una nuova Italia che ci aspetta”, [online], 2013. 02. 22. Forrás: Ilfattoquotidiano.it [2018. 03. 25.]; MOLNÁR: Az olasz politika viharai... *i. m.*

⁶⁶ Mandiamoli tutti a casa, [online], 2013. 01. Forrás: Ilblogdellestelle.it [2017. 12. 20.].

Néppárt (*Partito Popolare Italiano*), majd az Olajfa-koalíció idején a középbállal szövetkező Margaréta munkájába. A fiatal politikus nem országos, hanem helyhatósági szinten kezdte sikeres közéleti pályáját. 2004 és 2009 között a Firenze megye elnöke, majd a középbal koalíció élén 2009 és 2014 között Firenze népszerű polgármestere volt. Ha nem is a politikán kívülről, de a párton belül, egy polgármesteri székből érkezve ő is szakított a hagyományos előmeneteli úttal, sikeresen átvéve a párt vezetői pozícióját a régi, hagyományos politikai elithez tartozó vezetőkötől.

Mindez azonban nem egyik napról a másikra történt meg. A Demokrata Pártot (*Partito Democratico – PD*) az idősebb politikus Pier Luigi Bersani, korábban az Olasz Kommunista Párt tagja, 2009 óta főtitkárként vezette. Noha 2012-ben a PD belső szabályzata alapján egyértelműen a főtitkár, azaz Bersani volt a 2013-as választásokon a párt hivatalos miniszterelnök-jelöltje, Bersani mégis úgy döntött, hogy kihívóival, így Firenze egyre népszerűbb polgármesterével, Matteo Renzivel szemben is megméretteti magát. Ekkor még Bersanit újraválasztották, így ő lett a balközép koalíció miniszterelnök-jelöltje. A fiatal politikus, Matteo Renzi a közel 40%-os támogatottságával egyre jelentősebb konkurenciát jelentett a párt idősödő vezetése, és így Bersani számára is.⁶⁷

A 2013-as ellentmondásos választási eredménynek köszönhetően Bersani számára azonban a sikertelen kormányalapítást követően pártján belül is hamar elfogyott a levegő, végül nem ő, hanem Enrico Letta vezethette Olaszország 62. kormányát. A Demokrata Párton belüli hatalmi küzdelmek végül ismét a pártvezetés közvetlen választásához vezettek, és 2013 decemberében a PD főtitkárának az akkor 38 éves Matteo Renzit választották. A párton belüli ellentétek és Renzi személyes ambíciói végül a Letta-kormány bukásához vezettek. Giorgio Napolitano köztársasági elnök 2014-ben a Demokrata Párt fiatal és rendkívül ambíciózus főtitkárát, Firenze polgármesterét bízta meg a kormányalakítással.⁶⁸

Politikai ambíciók

A kormányalapítást követően Matteo Renzi óriási politikai ambíciókkal és lendülettel kezdte el munkáját. Az ország teljes megreformálása érdekében a minden hónapra ígért reformokból azonban csupán keveset tudott megvalósítani. A Berlusconi és Renzi között még 2013 januárjában kötött megegyezés (*Patto del Nazareno*) alapján elindult az új választási törvény (*Italicum*) kidolgozása, megkezdődött a szenátus reformja és ezzel együtt az olasz alkotmány V. fejezetének módosítása. A szakszervezetek és a társadalom heves tiltakozása ellenére elindult a munka törvénykönyvének módosítása. Kezdeti sikereit, társadalmi támogatottságát és ambícióinak létjogosultságát mutatta, hogy a 2014. júniusi európai parlamenti választásokon a szavazók több mint 40%-a a PD-re, de valójában „a nem választásokkal” kormányra kerülő Renzire szavazott. Az általa elindított strukturális, intézményi és alkotmányos reformok azonban számtalan érdeket sértettek, így a társadalom

⁶⁷ HORVÁTH Jenő: Olaszország 2013 tavaszán – egy sikertelen kormányalakítási kísérlet krónikája, [online], 2013. 03. 31. Forrás: Grotius.hu [2017. 12. 20.]; Gianfranco PASQUINO: Renzi: the government, the party, the future of Italian politics, *Journal of Modern Italian Studies*, 21. évf., 2016/3, 389–398. o.

⁶⁸ Napolitano dà l'incarico, Renzi annuncia una riforma al mese: „Partiremo da Italicum e lavoro”, [online], 2014. 02. 17., Forrás: Repubblica.it [2017. 12. 20.]; PASQUINO: *i. m.*

és a politikusok részéről is heves ellenállást váltottak ki. A képviselőházra vonatkozó új választási törvényt ugyan 2015 májusában elfogadta az olasz parlament, de 2016 decemberében az arra is épülő alkotmánymódosítást már elutasította az olasz szavazók többsége.

Renzivel kapcsolatban a politika perszonalizációjához leginkább köthető tevékenység a 2014-ben megkezdett új választási törvény kidolgozása, majd parlamenti elfogadtatása, illetve ezzel összefüggésben a szenátus átalakítását célzó, de végül a 2016. decemberi népszavazáson elbukó, és így sikertelen alkotmányreform volt. Ezek a reformok mind-mind a politika perszonalizációját, és ezzel együtt a prezidencializálódást, vagyis a miniszterelnöki (*presidente del consiglio dei ministri*) szerep megerősödését, a politikai vezetés központosítását (vezéresedését) segítette volna. A tervezett reformok eredményeképpen a szenátus átalakításával és hatásköreinek csökkentésével létrejött volna a stabilabb kormányzást biztosító tökéletlen kétkamarás struktúra. Az alkotmánymódosításról szóló népszavazás elvesztésének hátterében részben valószínűsíthetően éppen az húzódott meg, hogy Renzi a reformok szükségességét túlzottan saját személyéhez kötötte, és a társadalmi változások ellenére a szavazók egy része továbbra is veszélyként fogta fel a tervezett reformok eredményeképpen megvalósuló politikai központosítást.

A Renzi által kezdeményezett alkotmányreformról szóló 2016-os sikertelen népszavazást és ezzel, illetve a választási törvénnyel kapcsolatos belső vitákat követően Matteo Renzi mind a főtitkári, mind pedig kormányfői pozíciójáról lemondott, majd Paolo Gentiloni, kormányának külügyminisztere alakíthatott kormányt. Miután Renzi a párt élére újra jelöltette magát, a Demokrata Párt baloldalát jelentő, Bersani vezette csoport kiszakadt, és új politikai mozgalmat, az úgynevezett Első Cikkelyt (*Articolo Uno, Movimento dei democratici e progressisti*) hozott létre.⁶⁹ 2017 májusában közvetlen választás útján ismét Matteo Renzi lett a PD főtitkára.

Vezetői és kommunikációs stílus

Matteo Renzi a PD hagyományaival ellentétben sikeresen és szívesen alkalmazta a hagyományos és új típusú médiumokban rejlő lehetőségeket. Gyakran megjelenve a politikai talk show-kban, közvetlen, sokak számára szimpatikus kommunikációjával hatékonyan tudta növelni nem csupán pártjának, hanem saját személyének és politikai ambícióinak (alkotmánymódosítás, intézményi reformok, választási reform stb.) népszerűségét is. Nem véletlen, hogy kezdetben Renzi személyes támogatottságának és a belé vetett bizalomnak köszönhetően a 2014-es európai parlamenti választásokon a párt soha nem várt eredményt, 40,8%-ot ért el.

A hagyományos pártok örököseként egyszerre posztkommunistának és posztkereszténydemokratának tekinthető Demokrata Párt eredetileg kevésbé használta ki a hagyományos és az internet által kínált tömegkommunikációs eszközökben rejlő lehetőségeket. A folyamatosan változó politikai, kommunikációs és társadalmi környezet azonban ezt a pártot is rákényszerítette a változásra, és olyan vezető megválasztására, aki tudott és akart is élni ezekkel a lehetőségekkel. Matteo Renzi személyének párton belüli és azon kívüli

⁶⁹ Francesca SCHIANCHI: Nasce "Articolo 1 – Democratici e progressisti": "Non ci facciamo mettere sulla ridotta", [online], 2017. 02. 25. Forrás: Lastampa.it [2017. 12. 20.].

megítélésében éppen az az ellentmondásosság jelent meg, hogy ez volt az a párt, amely kezdetektől elutasította a berlusconizmus alatt összegzett kommunikációs és vezetési jellegzetességeket. Mégis Renzi volt az a politikus, akit karizmatikus kommunikációs képességei és vezetői stílusa miatt sokszor hasonlították ellenfeléhez, Silvio Berlusconihez.⁷⁰ Fabio Bordignon egyenesen a „baloldal Berlusconi-jának” nevezte.⁷¹ Mindezzel együtt az sem véletlen, hogy a berlusconizmus mellett Renzi politikai pályafutásának elemzésével megjelent a renzizmus új fogalma is. Ez az új fogalom lefedi a karizmatikus kommunikációs képességet, a személyes politikával összefüggő vezetői attitűdöt, prezidencializmust és a többi politikai erővel való megegyezésre való hajlandóságot.⁷²

Renzi kommunikációját a közvetlenség és sokszor a közösségi médiák által megkövetelt improvizáció jellemezte, általa a PD gyakorlatilag a Beppe Grillo és mozgalma által jelentett kommunikációs kihívásra tudott megfelelő választ adni. Nem véletlen tehát, hogy a teljesen új közegben a személyéhez szorosan köthető elbukott alkotmányreform ellenére 2017. februári lemondását követően 2017 májusában ismét őt választották a párt vezetőjének. Sokan továbbra is abban bíztak, hogy Renzi lehet az a politikus, aki Grillóval és a sokak által sokszor leírt Silvio Berlusconi-val szemben eredményt érhet el a 2018-as parlamenti választásokon. 2017 végére azonban egyértelművé vált, hogy a belé vetett bizalom csökkenése miatt nem lehetett a párt hivatalos miniszterelnök-jelöltje.

Következtetések

Az utóbbi évtizedekben a politikaalkotás különböző szintjein – mind az állami végrehajtó hatalom szintjén, mind pedig a pártok szintjén – az elnöki-vezetői szerep megerősödésének (*presidenzialismo*) lehetünk a tanúi. Nem véletlen, hogy mindhárom politikus személyes ambícióinak köszönhetően segítette e folyamat felgyorsulását. A látványelemekre, érzelmekre koncentráló személyes politika nem mentes a populista megnyilvánulásoktól. Berlusconi „tele-populismusa”, illetve Grillo „web-populizmusa” mellett Renzi kommunikációján belül a populista elemeket éppen azért nehéz kategorizálni,⁷³ mert a PD-háttérrel populizmusának a hagyományos ideológiai tartalmaktól eltávolodva jóval kisebb mozgásteret maradt.

A második köztársaság kezdetétől, Berlusconi színrelépésétől a teljes időszakban a berlusconizmus határozta meg az olasz belpolitikai életet. Az egymást követő választások valójában nem szóltak másról, mint arról, hogy ki szavaz Berlusconi mellett és ellene. A politika megszemélyesítésének folyamata egyértelműen az ő politikai tevékenységével vette kezdetét. Grillo és mozgalma a politikai perszonalizációjának egy sajátos és új módját hozta létre. A középbal legnagyobb pártja, a PD viszont csak abban az esetben maradhatott versenyben, ha maga közül képes volt egy olyan vezetőt választani, aki megfelelő válaszokat

⁷⁰ Michele SALVATI: Le due innovazioni di Matteo Renzi, *il Mulino*, 2014/6, 896–905. o.

⁷¹ Fabio BORDIGNON: Matteo Renzi: A 'Leftist Berlusconi' for the Italian Democratic Party?, *South European Society and Politics*, 19. évf., 2014/1, 1–23. o.

⁷² Gianfranco PASQUINO: La leadership della rottamazione, *il Mulino*, 2015/2, 254–259. o., 254. o.;

Fabio BORDIGNON: Dopo Silvio, Matteo: un nuovo ciclo personale? La democrazia italiana tra berlusconismo e renzismo, *Comunicazione Politica*, 2014/3, 437–461. o.

⁷³ PARITO: *i. m.*, 67.

képes adni a többi politikai erő és a társadalmi-választói elvárások jelentette új kihívásokra. A PD esetében ez azonban éppen visszájára is fordult, hiszen választóinak jelentős része elutasította a párt központosításával végbemenő folyamatot.

A sajátos vezetői szerep megerősítését markánsan mutatja, hogy a 2013-as választásokat követő időszakban három olyan politikus erősödött meg, akik valójában a parlamenten kívül politizáltak, karrierjüket tekintve is a hagyományos politikán kívülről érkezve már „nem parlamenti” politikusok. A vállalkozóból lett politikust, Berlusconi 2013 augusztusában a semmitőszék adócsalásért jogerősen elítélte, majd mentelmi jogának megszűnését követően novemberben az olasz parlament megfosztotta szenátusi mandátumától, és 2014-től megkezdte a négyéves börtönbüntetéséről az amnesztiatörvény miatt egyéves közmunkára módosított büntetését. A komikus Beppe Grillo, kezdetektől tudatosan, kívülről irányította politikai mozgalmát, és egy halálos kimenetelű baleset miatt ő sem vehetett részt a politikában. A firenzei polgármestert, az akkor 38 éves Matteo Renzit pedig, a hagyományos karrierutat felrúgva, a polgármesteri székből 2013 decemberében a PD főtítkárnak választották, majd 2014-től miniszterelnökként folytathatta politikusi pályafutását. Noha 2011-ben, Berlusconi bukását követően számos elemző és a sajtó a berlusconizmus végét jósolta, valójában az a politika perszonalizációjának új szereplőivel tovább élt, és a 82 éves Berlusconi is képes volt a visszatérésre.

A személyes politizálás megerősödésének abban az időszakban lehetünk tanúi, amikor a hagyományos ideológiák kiüresedésével a politikai vezetők személyes ambícióin és kommunikációs sikerein keresztül a válságokkal sújtott időszakban gyors és hihető válaszokat kínálnak a társadalom széles rétegeit érintő problémák megoldására.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Archivio storico delle elezioni, [online]. Forrás: Elezionistorico.interno.gov.it [2017. 12. 20.]
- BORDIGNON, Fabio: Dopo Silvio, Matteo: un nuovo ciclo personale? La democrazia italiana tra berlusconismo e renzismo, *Comunicazione Politica*, 2014/3, 437–462. o.
- BORDIGNON, Fabio: Matteo Renzi: A ‘Leftist Berlusconi’ for the Italian Democratic Party?, *South European Society and Politics*, 19. évf., 2014/1, 1–23. o.
- CERRUTO, Maurizio – FACELLO, Chiara: Il cambiamento dei partiti tradizionali al tempo dell’antipolitica, [online], *Quaderni di sociologia*, 2014/65, 75–96. o. Forrás: Journals.openedition.org [2017. 12. 20.]
- CECCANTI, Stefano – CURRERI, Salvatore: I partiti antisistema nell’esperienza italiana: il Movimento 5 Stelle come partito personale autoescluso, *il Mulino*, 2015/3, 799–832. o.
- Contratto con gli Italiani, [online], 2001. Forrás: Tgcom24.mediaset.it [2018. 03. 25.]
- CORBETTA, Piergiorgio – GUALMINI, Elisabetta (eds.): *Il partito di Grillo*, il Mulino, Bologna, 2013
- Giovanna COSENZA: Grillo’s communication style: from swear words to body language, *Contemporary Italian Politics*, 6. évf., 2014/1, 89–101. o.
- Contratto con gli Italiani, [online], 2001. Forrás: Tgcom24.mediaset.it [2018. 03. 25.]
- D’ALIMONTE, Roberto: The Italian elections of February 2013: the end of the Second Republic?, *Contemporary Italian Politics*, 5. évf., 2013/2, 113–129. o.
- DIAMANTI, Ilvo: Prefazione. In: MANIN, Bernard: *Principi del governo rappresentativo*, il Mulino, Bologna, 2010
- Elezioni e attività politica e sociale, [online], 2014. Forrás: Istat.it [2017. 12. 20.]
- Elezioni, Grillo e i Cinque Stelle a Roma: “C’è una nuova Italia che ci aspetta”, [online], 2013. 02. 22. Forrás: *Ilfattoquotidiano.it* [2018. 03. 25.]

- EÖRSI Sarolta: Berlusconi politikai karrierje – Remulus bácsi meséi, [online], 2006. 06. 01. Forrás: Magyararancs.hu [2008. 02. 15.]
- FASANO, Luciano M. – SEDDONE, Antonella: Selecting the leader, Italian style, *Contemporary Italian Politics*, 8. évf., 2016/1, 83–102. o.
- FELTRI, Mattia: Voto, Berlusconi da record: 63 ore in tv, dietro Monti, staccato Bersani Svolta dopo Natale: oltre due apparizioni al giorno, [online], 2013. 01. 18. Forrás: Lastampa.it [2017. 12. 20.]
- GARZIA, Diego: Party transformation, leadership change and closeness to parties: the case of Italy, 2013, *Contemporary Italian Politics*, 9. évf., 2017/1, 30–43. o.
- GUALMINI, Elisabetta: Da movimento a partito, II. In: CORBETTA, Piergiorgio – GUALMINI, Elisabetta (eds.): *Il partito di Grillo*, il Mulino, Bologna, 2013
- HORVÁTH Jenő: Olaszország 2013 tavaszán – egy sikertelen kormányalakítási kísérlet krónikája, [online], 2013. 03. 31. Forrás: Grotius.hu [2017. 12. 20.]
- IGNAZI, Piero: *I partiti politici in Italia*, il Mulino, Bologna, 1997
- La verginità della Lega, [online], 2011. 11. 11. Forrás: La Repubblica.it [2017. 12. 20.]
- Legislatura 14°– Disegno di legge N. 2544-D, [online], 2005. Forrás: Senato.it [2009. 05. 10.]
- MAMMARELLA, Giuseppe: *L'Italia contemporanea. 1943–2007*, il Mulino, Bologna, 2008
- MANDÁK Fanni: A politika prezidencializációja – Magyarország, Olaszország, *Pro Bono Publico*, 2014/4, 110–119. o.
- Mandiamoli tutti a casa, [online], 2013. 01. Forrás: Ilblogdellestelle.it [2017. 12. 20.]
- MOLA, Giancarlo: Berlusconi: „La mia biografia in tutte le famiglie italiane”, [online], 2001. 04. 11. Forrás: La Repubblica.it [2017. 12. 20.]
- MOLNÁR Anna – ANDREIDESZ Gábor (szerk.): *150 éves az olasz egység*, Brozsek Kiadó, Budapest, 2011
- MOLNÁR Anna: *Olaszország története a második köztársaság idején*, Áron Kiadó, Budapest, 2011
- MOLNÁR Anna: Az olasz politika viharai. Úton a harmadik köztársaság felé?. In: FERWAGNER Péter Ákos – GARACZI Imre – KALMÁR Zoltán (szerk.): *Mediterrán perspektívák*, Stratégiakutató Intézet, Budapest, 2015, 249–283. o.
- Monti presenta il simbolo „Scelta civica”. Lista unica al Senato, tre alla Camera, [online], 2013. 01. 04. Forrás: Repubblica.it [2017. 12. 20.]
- MOSCA, Lorenzo – VACCARI, Cristian – VALERIANI, Augusto: An Internet-Fuelled Party? The Movimento 5 Stelle and the Web. In: TRONCONI, Filippo (ed.): *Beppe Grillo's Five Star Movement: Organisation, Communication and Ideology*, Routledge, 2015, 127–153. o.
- Movimento 5 Stelle: Non Statuto, [online], 2016. 09. 26. Forrás: S3-eu-west-1.amazonaws.com [2017. 12. 20.]
- MUSELLA, Fortunato: How personal parties change: party organisation and (in)discipline in Italy (1994–2013), *Contemporary Italian Politics*, 6. évf., 2014/3, 222–237. o.
- Napolitano dà l'incarico, Renzi annuncia una riforma al mese: „Partiremo da Italicum e lavoro”, [online], 2014. 02. 17. Forrás: Repubblica.it [2017. 12. 20.]
- PARITO, Mariaeugenia: Il leader (non) politico é il messaggio, *Humanities*, 4. évf., 2015/7, 41–69. o.
- PASQUINO, Gianfranco: La leadership della rottamazione, *il Mulino*, 2015/2, 254–259. o.
- PASQUINO, Gianfranco: Personalistic leadership, party politics, and the quality of democracy: the case of Italy, *Contemporary Italian Politics*, 5. évf., 2013/3, 262–276. o.
- PASQUINO, Gianfranco: Renzi: the government, the party, the future of Italian politics, *Journal of Modern Italian Studies*, 21. évf., 2016/3, 389–398. o.
- PINTO, Luca – VIGNATI, Rinaldo: Il successo e i dilemmi del Movimento 5 stelle, *il Mulino*, 2012/4, 731–738. o.
- Programma Stato e cittadini Energia Informazione Economia Trasporti Salute Istruzione, [online]. Forrás: S3-eu-west-1.amazonaws.com [2017. 12. 20.]
- Rapporto gli italiani e lo stato, [online], 2003 és 2016 között. Forrás: Demos.it [2018. 03. 25.]
- SALVATI, Michele: Le due innovazioni di Matteo Renzi, *il Mulino*, 2014/6, 896–905. o.
- SCANZI, Andrea: *Ve lo do io Beppe Grillo*, Mondadori, Milano, 2012
- SCHIANCHI, Francesca: Nasce “Articolo 1 – Democratici e progressisti”: “Non ci facciamo mettere sulla ridotta”, [online], 2017. 02. 25. Forrás: Lastampa.it [2017. 12. 20.]

- SERAFINI, Marta: La traversata: Beppe Grillo c'è riuscito, Lo stretto di Messina a nuoto in un'ora, Il comico leader di M5s porta a termine l'impresa, E apre la campagna elettorale in Sicilia, [online], 2012. 10. 09. Forrás: Corriere.it [2017. 12. 20.]
- SMITH-SPARK, Laura: Who is Italy's 'Super Mario' Monti?, [online], 2011. 11. 14. Forrás: CNN.com [2017. 12. 20.]
- Sondaggio Politico-Elettorale „Governo Monti: cosa ci aspetta?“, [online], 2011. 11. 24. Forrás: Sondaggipoliticoelettorali.it [2017. 12. 20.]
- SZABÓ Tibor: „A Forza Italia (Olaszország)“, *Politikatudományi Szemle*, 16. évf., 2007/1, 45–64. o.
- TARCHI, Marco: Dieci anni dopo, L'Italia populista e il caso Beppe Grillo, [online], *Quaderni di sociologia*, 2014/65, 31–49. o. Forrás: Qds.revues.org [2017. 12. 20.]
- Il Blog di Beppe Grillo, [online]. Forrás: Beppegrillo.it [2017. 12. 20.]
- TIPALDO, Giuseppe – PISCIOTTA, Matteo: Ceravamo tanto amati? La travagliata costruzione dell'identità del Movimento 5 Stelle nelle parole della base attiva sul blog beppegrillo.it, *Comunicazione Politica*, 2014/2, 263–286. o.
- TRANFAGLIA, Nicola: *Anatomia dell'Italia repubblicana. 1943–2009*, Passigli Editori, Firenze, 2010
- Veltroni e Berlusconi, sfida in Campania. ma deserteranno il duello finale in tv, [online]. Forrás: La Repubblica.it [2017. 12. 20.]
- VENTURA, Sofia: Leaders and parties after the Italian elections, *Contemporary Italian Politics*, 2013/2, 179–195. o.